

A Comparative Study of the Concept of Immortality in Pahlavi Texts and Other Mythologies

Bahram. Salimi¹, Ameneh. Zaheri Abdolhavad^{2*}, Fariba. Sharifian³

¹ PhD Student, Department of Ancient Iranian Culture and Languages, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

² Assistant Professor, Department of Ancient Iranian Culture and Languages, Research Sciences Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

³ Assistant Professor, Department of Ancient Iranian Culture and Languages, Cultural Heritage Research Institute, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: Zahrybdwndamnh@gmail.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Salimi, B., Zaheri Abdolhavad, A., & Sharifian, F. (IN PRESS). A Comparative Study of the Concept of Immortality in Pahlavi Texts and Other Mythologies. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

Immortality is one of the fundamental concepts in various religions and mythologies, interpreted in different ways. In Pahlavi texts, immortality is presented as part of the cosmic order (*Asha*) and the ultimate goal of human life, whereas in myths such as *Gilgamesh*, this concept is represented in an individual and material form. This study aims to analyze the concept of immortality in Pahlavi texts and compare it with the *Gilgamesh* myth and other cultures, exploring diverse perspectives on this notion. The research methodology involves a qualitative content analysis of Pahlavi texts (*Dēnkard*, *Bundahishn*, *Mēnōg ī Xrad*) along with a comparative study of the *Gilgamesh* myth. Additionally, reputable sources on Egyptian and Greek cultures have been utilized to complement the analysis. The findings of this study indicate that, in Pahlavi texts, immortality is not merely an individual aspiration but is framed as part of a cosmic objective. This concept is actualized through the interaction between humans, nature, and divine forces in processes such as *Frashkart* (Renovation). In contrast, in the *Gilgamesh* myth, immortality is depicted as a material and personal desire that remains unattainable for humans. The study also highlights the role of natural symbols such as the Tree of Life, the Water of Life, and *Haoma* in achieving immortality within Iranian culture. Immortality in Pahlavi texts is examined not only as an individual goal but within a broader social and cosmic framework. By comparing this concept with those of other cultures, this study underscores the differences in perspectives on immortality and humanity's place in the world.

Keywords: Immortality, Pahlavi Texts, Gilgamesh Myth, Frashkart, Cosmic Order (*Asha*)

EXTENDED ABSTRACT

The concept of immortality has been a subject of profound interest in various religious and mythological traditions, manifesting in diverse ways depending on the sociocultural and theological contexts. In the Pahlavi texts of Zoroastrianism, immortality is depicted as an integral aspect of cosmic order (Asha) and the ultimate goal of human existence, deeply interwoven with notions of eschatology, resurrection, and the final renovation of the world (Frashkart). Unlike the materialistic and individualistic pursuit of immortality seen in Mesopotamian mythology—particularly in the *Epic of Gilgamesh*, where the hero's quest for eternal life remains unfulfilled—Zoroastrian texts frame immortality as a collective and spiritual journey, emphasizing the moral and cosmic responsibilities of humankind (Azarfar, 2010). This study employs a qualitative content analysis of Pahlavi texts such as *Dēnkard*, *Bundahišn*, and *Mēnōg ī Xrad*, alongside a comparative examination of the *Epic of Gilgamesh* and sources from Egyptian and Greek traditions. The analysis reveals that Pahlavi texts distinguish between spiritual and bodily immortality, both of which are achievable through righteous actions and adherence to divine laws, as opposed to the futile individual struggle for immortality portrayed in *Gilgamesh* (Christensen, 2008). Furthermore, elements such as the Tree of Life, the Water of Life, and the sacred drink Haoma are identified as essential symbols of immortality within Zoroastrian tradition, each playing a role in the eventual triumph of good over evil and the restoration of cosmic order (Dustkhah, 1991).

The theological framework of Zoroastrianism presents immortality as a two-fold process encompassing both the resurrection of the body and the eternal survival of the soul. The concept of resurrection (Ristaxēz) is a fundamental tenet of Zoroastrian eschatology, wherein the dead are revived at the end of time through divine intervention, signifying the ultimate victory of Ahura Mazda over Angra Mainyu (Ahriman). In *Dēnkard*, this event is described as a culmination of cosmic justice, in which the righteous will be rewarded with eternal life while the wicked will face purification in molten metal, a symbolic representation of moral reckoning (Azarfar, 2010). Similarly, *Bundahišn* elaborates on the role of the Saoshyants—Zoroastrian saviors—who will lead humanity towards the final renovation of the world, thereby facilitating the realization of immortality through collective salvation (Bahar, 2013). In contrast, *The Epic of Gilgamesh* portrays a fundamentally different approach to immortality, one in which the protagonist's quest for eternal life is ultimately met with disillusionment, reinforcing the notion that everlasting existence is reserved for the gods alone (Fouladvand, 2001). This divergence underscores the distinctive Zoroastrian perspective, which positions immortality not as an unattainable dream but as an achievable state through moral conduct and cosmic participation.

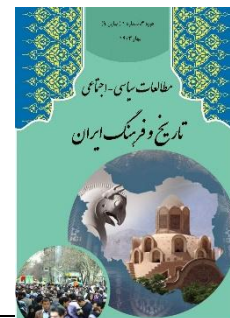
A critical aspect of Pahlavi texts is their emphasis on the symbiotic relationship between humans and the divine in achieving immortality. Unlike Mesopotamian, Egyptian, and Greek traditions, which often depict immortality as a privilege granted to a select few—whether through divine lineage, heroic endeavors, or ritualistic preparations—Zoroastrianism advocates a more inclusive and ethical model. *Mēnōg ī Xrad* asserts that wisdom and righteous actions lead to spiritual immortality, highlighting the importance of free will in shaping one's destiny (Farahvashi, 2011). Additionally, *Bundahišn* and *Dēnkard* emphasize the significance of natural elements such as the Haoma plant, which is believed to confer longevity and divine insight, reinforcing the connection between nature, spirituality, and eternal life (Dustkhah, 1991). This approach aligns closely with Egyptian beliefs, as seen in *The Book of the Dead*, where meticulous rituals and ethical purity determine the fate of the soul in the afterlife (Ashrafi, 2001).

However, unlike the Egyptian tradition, which places heavy reliance on mortuary rites and magical incantations, Zoroastrianism underscores personal virtue and social responsibility as prerequisites for achieving immortality.

The comparative analysis also highlights the role of symbolic representations of immortality across different cultures. In *The Epic of Gilgamesh*, the Plant of Life functions as the key to eternal existence but is ultimately lost due to human fallibility, reinforcing the theme of mortality's inevitability (Fouladvand, 2001). Conversely, in Pahlavi texts, the Tree of All Seeds (*Vourukasha*), growing in the midst of the cosmic sea, represents the perpetual renewal of life and the accessibility of immortality to those who align themselves with divine order (Bahar, 2013). Similarly, the Water of Life in Persian mythology, akin to the Holy Nile in Egyptian cosmology, serves as a source of purification and renewal, further emphasizing the belief in the interconnectedness of nature and divine sustenance (Ashrafi, 2001). In Greek mythology, the ambrosia of the gods confers immortality upon the Olympian deities, yet remains out of reach for mortals, paralleling the unattainability of eternal life in Mesopotamian tradition (Malekian, 2009). These symbolic elements illustrate fundamental cultural attitudes toward life, death, and the afterlife, with Pahlavi texts uniquely portraying immortality as both a personal and cosmic obligation rather than an exclusive divine privilege.

Another essential dimension of immortality in Zoroastrian thought is its role in cosmic renewal (Frashkart). Unlike the Egyptian and Mesopotamian views, which often emphasize the continuity of the afterlife as a linear progression, Zoroastrianism envisions immortality as a dynamic process involving the complete restoration of the universe. *Dēnkard* describes this event as the final purification of existence, wherein all souls will be resurrected and evil will be eradicated, ensuring the triumph of divine justice (Azarfar, 2010). This contrasts sharply with *The Epic of Gilgamesh*, where the hero's failure to attain immortality signifies the inescapability of death and the transient nature of human accomplishments (Fouladvand, 2001). Furthermore, Greek mythology, while acknowledging the potential for heroic transcendence (as seen in the apotheosis of figures like Heracles), predominantly maintains the separation between divine immortality and mortal limitation (Malekian, 2009). In contrast, Zoroastrianism presents immortality as an accessible goal, deeply interwoven with ethical living, social harmony, and cosmic renewal.

In conclusion, this study demonstrates that the concept of immortality in Pahlavi texts diverges significantly from its counterparts in Mesopotamian, Egyptian, and Greek traditions. While *The Epic of Gilgamesh* portrays immortality as an elusive and unattainable goal, and Egyptian beliefs emphasize ritualistic preparation for the afterlife, Zoroastrianism frames immortality as a moral and cosmic imperative. Through principles such as resurrection, cosmic renovation, and the sanctification of natural elements, Zoroastrian texts offer a holistic vision of eternal life that is deeply embedded in ethical conduct and universal justice. The study of Pahlavi texts thus provides valuable insights into ancient Persian perspectives on immortality, emphasizing its distinctiveness in global religious discourse. By comparing these narratives with those from Mesopotamia, Egypt, and Greece, this research underscores the diverse interpretations of immortality across cultures, while highlighting the unique Zoroastrian contribution to the philosophical and theological understanding of eternal existence.

بررسی تطبیقی مفهوم جاودانگی در متون پهلوی و سایر اساطیر

بهرام سلیمی^۱، آمنه ظاهری عبدالهوند^۲، فریبا شریفیان^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه فرهنگ و زبانهای باستانی ایران، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. استادیار، گروه فرهنگ و زبانهای باستانی ایران، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۳. استادیار، گروه فرهنگ و زبانهای باستانی ایران، پژوهشگاه میراث فرهنگی، تهران، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: Zahrybdwndamnh@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

سلیمی، بهرام، ظاهری عبدالهوند، آمنه، و شریفیان، فریبا. (در دست چاپ). بررسی تطبیقی مفهوم جاودانگی در متون پهلوی و سایر اساطیر. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

جاودانگی یکی از مفاهیم بنیادین در ادیان و اساطیر مختلف است که به شکل‌های گوناگونی تفسیر شده است. در متون پهلوی، جاودانگی به عنوان بخشی از نظم کیهانی (اشا) و هدف نهایی زندگی انسانی مطرح می‌شود، در حالی که در اسطوره‌هایی مانند گیلگمش، این مفهوم به صورت فردی و مادی بازنمایی شده است. این پژوهش با هدف تحلیل مفهوم جاودانگی در متون پهلوی و مقایسه آن با اسطوره گیلگمش و دیگر فرهنگ‌ها، تلاش دارد دیدگاه‌های مختلف درباره این مفهوم را بررسی کند. روش تحقیق به صورت تحلیل محتوای کیفی متون پهلوی (دینکرد، بندهش، مینوی خرد) و مطالعه تطبیقی با اسطوره گیلگمش انجام شده است. همچنین از منابع معتبر درباره فرهنگ‌های مصری و یونانی برای تکمیل تحلیل استفاده شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که جاودانگی در متون پهلوی فراتر از یک آرزوی فردی، به عنوان بخشی از یک هدف کیهانی مطرح شده است. این مفهوم از طریق تعامل میان انسان، طبیعت، و نیروهای الهی در فرایندهایی مانند فرسگرد تحقق می‌یابد. در مقابل، در اسطوره گیلگمش، جاودانگی به عنوان یک آرزوی مادی و فردی بازنمایی شده که برای انسان دست‌نیافتنی است. این پژوهش همچنین بر نقش نمادهای طبیعی مانند درخت زندگی، آب حیات، و هوم در تحقق جاودانگی در فرهنگ ایرانی تأکید دارد. جاودانگی در متون پهلوی نه تنها به عنوان یک هدف فردی، بلکه در چارچوب اجتماعی و کیهانی بررسی شده است. این پژوهش با تطبیق این مفهوم با سایر فرهنگ‌ها، تفاوت‌های نگرش به جاودانگی و جایگاه انسان در جهان را برجسته می‌کند.

کلیدواژگان: جاودانگی، متون پهلوی، اسطوره گیلگمش، فرسگرد، نظم کیهانی (اشا)

مقدمه

جاودانگی به عنوان یکی از کهن ترین و بنیادی ترین دغدغه های بشر در طول تاریخ، جایگاه ویژه ای در باورها، اسطوره ها، و الهیات فرهنگ های مختلف داشته است. این مفهوم نه تنها در میان اسطوره های کهن، بلکه در آموزه های دینی و فلسفی تمدن های بزرگ نیز تبیین شده است. در این میان، دین زرتشتی و متون پهلوی، به عنوان یکی از مهم ترین گنجینه های فکری و فرهنگی ایران باستان، نقش برجسته ای در توسعه و تعمیق مفهوم جاودانگی ایفا کرده اند. جاودانگی در این نظام فکری، از سطح آرزوهای صرف انسانی فراتر رفته و به صورت مفهومی الهی و فلسفی درآمده که با آموزه هایی چون رستاخیز، فرشگرد، و بازگشت به خاستگاه نخستین ارتباط دارد. در الهیات زرتشتی، جاودانگی از دو جنبه جسمانی و روحانی بررسی شده است. این مفهوم در ارتباط مستقیم با سه اصل بنیادین دین زرتشتی، یعنی اندیشه نیک، گفتار نیک، و کردار نیک، قرار دارد و سرانجام آن، رسیدن به زندگی جاودانه در همراهی با اهورامزدا است. آموزه هایی مانند فرشگرد (نوسازی کیهانی) و رستاخیز، بر بازگشت به خاستگاه نخستین و غلبه بر مرگ تأکید دارند. این نگاه، تفاوت بنیادینی با اسطوره های دیگر فرهنگ ها دارد که جاودانگی را بیشتر به عنوان تلاشی برای فرار از مرگ و دست یافتن به حیات مادی ابدی می نگرند. متون پهلوی مانند دینکرد، بندهش، و مینوی خرد، بازتاب گسترده ای از آموزه های زرتشتی در رابطه با جاودانگی هستند. در این متون، جاودانگی نه تنها به عنوان یک آرزوی فردی، بلکه به صورت فرایندی اجتماعی و کیهانی مطرح می شود که هدف نهایی آن، تحقق نظم و عدالت جهانی است. در دینکرد، جاودانگی در پیوند با رستاخیز و نقش امشاسپندان در احیای جهان بررسی شده و تأکید شده است که این هدف تنها از طریق عمل به آموزه های دینی و اخلاقی محقق می شود. در بندهش، عناصر طبیعی مانند آب و گیاهان زندگی بخش به عنوان واسطه هایی برای جاودانگی ذکر شده اند، در حالی که مینوی خرد، جاودانگی را به عنوان هدف غایی انسان خردمند معرفی می کند. مفهوم جاودانگی در اساطیر پهلوی با روایاتی مانند داستان کیخسرو، پشوتن، و گرشاسپ، که به عنوان جاودانان یا نیمه جاودان توصیف شده اند، نیز عینیت یافته است. این شخصیت ها، نمادهایی از پیروزی بر مرگ و نمادسازی آرمان های انسانی در مواجهه با نیستی هستند. در این میان، داستان های مرتبط با آب حیات و درخت زندگی در متون پهلوی، گواه دیگری بر ارتباط نزدیک جاودانگی با عناصر طبیعی و کیهانی در فرهنگ زرتشتی است. مطالعه تطبیقی جاودانگی در متون پهلوی و سایر اسطوره ها، به ویژه اسطوره های بین النهرین، نشان می دهد که در متون زرتشتی، این مفهوم بیشتر به عنوان فرایندی الهی و اخلاقی مطرح شده است. برای مثال، در اسطوره گیلگمش، جاودانگی از طریق جستجوی آب حیات دنبال می شود، در حالی که در الهیات زرتشتی، دست یافتن به جاودانگی با پیروی از اصول اخلاقی و دینی امکان پذیر است. با وجود پژوهش های گسترده درباره اسطوره های ایران باستان، تأثیر الهیات زرتشتی بر توسعه مفهوم جاودانگی در متون پهلوی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این پژوهش تلاش دارد با تمرکز بر متون پهلوی همچون دینکرد، بندهش، و مینوی خرد، و مقایسه آن ها با اسطوره های مشابه، به بررسی تطبیقی نقش الهیات زرتشتی در شکل گیری این مفهوم بپردازد. سوالات اصلی این پژوهش عبارتند از: چگونه الهیات زرتشتی، مفهوم جاودانگی را از یک آرزوی انسانی به مفهومی فلسفی و الهی ارتقا داده است؟ و این مفهوم چه تأثیری بر متون پهلوی داشته است؟ این مقاله می کوشد با تحلیل محتوای متون پهلوی و آموزه های زرتشتی، درک عمیق تری از مفهوم جاودانگی و نقش آن در فرهنگ ایران باستان ارائه دهد. نتایج این پژوهش می تواند به شناخت بهتر از ریشه های فکری و دینی این مفهوم و جایگاه آن در تاریخ تفکر بشری کمک کند.

روش شناسی پژوهش

این پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی و مطالعه تطبیقی انجام شده است. روش تحلیل محتوا به عنوان ابزاری برای بررسی و تحلیل نظام مند متون پهلوی مورد استفاده قرار گرفته است تا نقش الهیات زرتشتی در توسعه مفهوم جاودانگی مشخص شود. مطالعه

تطبیقی نیز برای مقایسه این مفهوم در متون زرتشتی و اسطوره‌های دیگر تمدن‌ها، به‌ویژه بین‌النهرین، به کار گرفته شده است. منابع اصلی مورد بررسی در این پژوهش شامل متون پهلوی مانند دینکرد، بندهش، مینوی خرد و بخش‌هایی از اوستا است. این متون از گنجینه‌های اصلی ادبیات دینی زرتشتی به شمار می‌روند و حاوی مفاهیمی درباره جاودانگی، رستاخیز، و فرشگرد هستند. برای تطبیق مفاهیم، از متون مرتبط با اسطوره‌های بین‌النهرین مانند حماسه گیلگمش نیز استفاده شده است. تحلیل محتوای متون پهلوی به‌صورت کیفی انجام شده و برای هر متن، بخش‌های مرتبط با جاودانگی، بازگشت به خاستگاه نخستین، و رستاخیز مورد بررسی قرار گرفته است. برای افزایش دقت، منابع ثانویه‌ای همچون آثار پژوهشگران معاصر مانند آرتور کریستینسن (Christensen, 2008) و ترجمه‌های اوستا و متون پهلوی توسط جلیل دوستخواه و بهرام فره‌وشی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. این رویکرد چندبعدی، امکان تحلیل جامع و تطبیقی را فراهم کرده و به روشن‌تر شدن نقش الهیات زرتشتی در توسعه مفهوم جاودانگی در متون پهلوی کمک کرده است.

چارچوب نظری پژوهش

۱- مفهوم جاودانگی در الهیات زرتشتی

جاودانگی در الهیات زرتشتی یکی از مهم‌ترین مفاهیمی است که به‌طور مستقیم با نظم کیهانی (اشا) و نقش انسان در حفظ آن مرتبط است. در متون زرتشتی، جاودانگی به دو بعد جسمانی و روحانی تقسیم می‌شود. بعد روحانی آن با بقای نفس و پیوستن به اهورامزدا در رستاخیز (فرشگرد) تعریف شده و بعد جسمانی آن با نقش انسان در بازسازی کیهانی پیوند خورده است (دینکرد، جلد ۳، ص ۴۵). آموزه‌هایی نظیر رستاخیز و فرشگرد تأکید دارند که جهان در نهایت به وضعیت نخستین و بدون آلودگی بازمی‌گردد و انسان، به‌ویژه افراد نیک، در این روند مشارکت دارند (Christensen, 2008). در بندهش، جاودانگی به عناصر طبیعی همچون "آب حیات" و "درخت زندگی" گره خورده است. این عناصر به‌عنوان نمادهای کیهانی معرفی شده‌اند که از طریق آن‌ها، انسان می‌تواند به حیات ابدی دست یابد (بندهش، فصل ۷، بند ۱۲). به همین ترتیب، مینوی خرد نیز جاودانگی را در قالب خردورزی انسان نیکو معرفی می‌کند که در سایه‌ی پیروی از اشا به‌دست می‌آید (Dustkhah, 1991).

۲- جاودانگی و مفاهیم مرتبط در متون پهلوی

متون پهلوی مانند دینکرد، بندهش، و مینوی خرد، جاودانگی را به‌عنوان مفهومی محوری در نظام دینی زرتشتی معرفی می‌کنند. این متون تأکید دارند که جاودانگی به دو شکل فردی و جهانی محقق می‌شود:

جاودانگی فردی: این نوع جاودانگی با بقای روح و پیوستن به اهورامزدا پس از مرگ مرتبط است. در دینکرد، این موضوع از طریق اعمال نیک و پابندی به سه اصل "پندار نیک، گفتار نیک، کردار نیک" تبیین می‌شود.

جاودانگی جهانی: در متونی مانند بندهش، مفهوم فرشگرد (نوسازی کیهانی) به‌عنوان هدف نهایی نظام هستی مطرح شده است. در این متون، امشاسپندان و پهلوانان جاودانه مانند کیخسرو و پشوتن، نقش مهمی در بازگشت جهان به وضعیت نخستین ایفا می‌کنند (بندهش، فصل ۲۹، بند) (Christensen, 2008).

به نقل از دینکرد، فرشگرد زمانی رخ می‌دهد که تمامی عناصر آفرینش به حالت بی‌آلایش و نخستین خود بازگردند. در این فرآیند، همه موجودات نیک در یاری رساندن به سوشیانس (نجات‌دهنده زرتشتی) نقش دارند و جاودانگی نهایی برای جهان محقق می‌شود (دینکرد، جلد ۹، ص ۸۳) (Azarfar, 2010).

۳- تطبیق جاودانگی در متون پهلوی و سایر اساطیر

مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد که مفهوم جاودانگی در متون پهلوی با اسطوره‌های دیگر تمدن‌ها، به‌ویژه بین‌النهرین، تفاوت‌های قابل توجهی دارد. برای مثال، در اسطوره گیلگمش، جاودانگی به‌عنوان یک آرزوی مادی و فردی از طریق دستیابی به آب حیات دنبال می‌شود. گیلگمش برای رسیدن به این هدف با خطرات زیادی روبه‌رو می‌شود، اما در نهایت ناکام می‌ماند (لوح ۱۱، سطر ۱۴۰-۱۶۰) (Christensen, 2008). در مقابل، در متون پهلوی، جاودانگی به‌عنوان مفهومی الهی و کیهانی تعریف شده است که دستیابی به آن مستلزم پیروی از آموزه‌های دینی و اخلاقی است (دینکرد، جلد ۳، ص ۵۲). همچنین، در متون پهلوی، آب حیات و درخت زندگی به‌عنوان نمادهای اصلی جاودانگی معرفی شده‌اند. این نمادها در اسطوره‌های ایرانی، برخلاف بین‌النهرین، تنها از طریق هم‌نوایی با اشا و اراده اهورامزدا قابل دستیابی هستند (بندهش، فصل ۱۸، بند ۹) (Dustkhah, 1991).

۴- جایگاه انسان و امشاسپندان در تحقق جاودانگی

الهیات زرتشتی تأکید دارد که انسان در فرآیند جاودانگی نقشی محوری دارد. کردار نیک انسان نه‌تنها باعث بقای روح او می‌شود، بلکه در بازسازی کیهانی نیز مشارکت دارد. در متون پهلوی، شخصیت‌هایی مانند کیخسرو و پشوتن نماد انسان‌هایی هستند که به دلیل پاکی و ارتباط نزدیک با اهورامزدا، از مرگ جسمانی رهایی یافته‌اند و به‌عنوان جاودانان معرفی شده‌اند (دینکرد، جلد ۹، ص ۸۲؛ بندهش، فصل ۲۷، بند ۴) (Azarfar, 2010; Bahar, 2013). امشاسپندان نیز به‌عنوان نیروهای الهی در فرآیند جاودانگی و بازسازی جهان نقش دارند. آن‌ها با هدایت انسان به سوی اشا، نظم کیهانی را حفظ می‌کنند و در نهایت فرشگرد را ممکن می‌سازند. در مینوی خرد، تأکید شده است که امشاسپندان تجلی اراده اهورامزدا هستند و از طریق همکاری با انسان نیکو، فرآیند جاودانگی را تکمیل می‌کنند (مینوی خرد، فصل ۶۲، بند ۷) (Dustkhah, 1991). بر اساس مبانی الهیات زرتشتی و متون پهلوی، جاودانگی نه‌تنها یک آرزوی فردی، بلکه فرآیندی اجتماعی و کیهانی است که در چارچوب نظم اشا تحقق می‌یابد. این مفهوم با آموزه‌های اخلاقی، عناصر طبیعی، و نقش امشاسپندان و انسان‌ها گره خورده است. بررسی تطبیقی این مفهوم با اساطیر دیگر نشان می‌دهد که در متون پهلوی، جاودانگی به‌عنوان مفهومی الهی و متعالی تبیین شده است، در حالی که در دیگر تمدن‌ها، بیشتر به شکل آرزویی مادی و فردی نمایان شده است.

۵- رستاخیز

رستاخیز، که یکی از اصول محوری الهیات زرتشتی است، نمایانگر بازگشت زندگی به جهان پس از مرگ و نابودی نیروهای اهریمنی است. این مفهوم به معنای قیام دوباره مردگان و بازگشت جهان به حالت اولیه و کامل خود است. در دین زرتشتی، رستاخیز به‌عنوان نتیجه نهایی مبارزه بین نیروهای اهورایی و اهریمنی معرفی شده است. در متون پهلوی مانند دینکرد، رستاخیز با ظهور سوشیانس، به‌عنوان منجی جهان، و پیروزی کامل اهورامزدا همراه است. سوشیانس به‌عنوان هدایتگر آفرینش، ارواح را به بدن‌های خود بازمی‌گرداند و انسان‌ها دوباره زنده می‌شوند (دینکرد، جلد ۳، ص ۴۵) (Azarfar, 2010). در بندهش نیز آمده است که در پایان جهان، ارواح نیکوکاران به بدن‌های خود بازمی‌گردند و در کنار سوشیانس در بازسازی کیهان مشارکت می‌کنند. این فرآیند نه‌تنها نمادی از بازگشت به حیات است، بلکه تحقق نهایی عدالت الهی و نابودی نیروهای اهریمنی را نشان می‌دهد (بندهش، فصل ۳، بند ۱۰) (Bahar, 2013). رستاخیز در دین زرتشتی تأکیدی بر همبستگی روح و بدن دارد و بیان می‌کند که کردار نیک انسان‌ها در طول زندگی، نقشی تعیین‌کننده در جایگاه آن‌ها در سرای مینوی خواهد داشت.

۶- فرشگرد: بازسازی کیهانی

فرشگرد یا نوسازی کیهانی، یکی دیگر از مفاهیم کلیدی در الهیات زرتشتی است که به بازگشت جهان به وضعیت پاک و بی‌آلایش اولیه اشاره دارد. در فرشگرد، تمامی عناصر جهان، از جمله انسان، گیاهان، و جانوران، به حالت نخستین خود بازمی‌گردند. در دین زرتشتی، این فرآیند با ظهور سوشیانس و مشارکت امشاسپندان و جاودانانی مانند پشوتن و کیخسرو آغاز می‌شود. در متون پهلوی مانند دینکرد، آمده

است که سوشیانس با کمک پهلوانان جاودانه، نظم الهی (اشا) را بر جهان حاکم می‌کند و نیروهای اهریمنی را به‌طور کامل از بین می‌برد (دینکرد، جلد ۹، ص ۸۳) (Azarfar, 2010). بندهش نیز فرشگرد را به‌عنوان مرحله نهایی آفرینش معرفی می‌کند. در این مرحله، تمامی عناصر آلوده‌شده توسط اهریمن، از جمله آب، خاک، و گیاهان، دوباره به حالت اولیه خود بازمی‌گردند. این بازسازی کیهانی، نه‌تنها نشانه‌ای از پایان مبارزه خیر و شر است، بلکه نمادی از پیروزی نهایی اهورامزدا و تحقق وعده‌های الهی نیز به شمار می‌رود (بندهش، فصل ۱۸، بند ۹) (Bahar, 2013).

۷- جاودانگی روح در الهیات زرتشتی

جاودانگی روح در دین زرتشتی، یکی از بنیادی‌ترین آموزه‌هاست که بر بقای نفس پس از مرگ و پیوستن آن به سرای روشنی تأکید دارد. در این نظام فکری، روح انسان نیکوکار پس از مرگ به سرای مینوی می‌رود و در کنار اهورامزدا زندگی جاودانه پیدا می‌کند. این موضوع در متون مختلف زرتشتی، از جمله مینوی خرد، تبیین شده است. در این متن آمده است که انسان خردمند، با پیروی از اصول نیک و دوری از اهریمنی، به جاودانگی روح دست می‌یابد (مینوی خرد، فصل ۶۲، بند ۹) (Farahvashi, 2011). در دینکرد، مفهوم جاودانگی روح به‌صورت دقیق‌تری بررسی شده است. این متن اشاره می‌کند که جاودانگی تنها از طریق ایمان به اهورامزدا و پیروی از آموزه‌های او، از جمله پندار نیک، گفتار نیک، و کردار نیک، ممکن است. این اصول اخلاقی، راهنمایی برای انسان‌ها در رسیدن به کمال معنوی و جاودانگی در سرای روشنی است (دینکرد، جلد ۶، ص ۹۲). در الهیات زرتشتی، عناصر طبیعی نقشی نمادین در دستیابی به جاودانگی ایفا می‌کنند. برای مثال، آب حیات و درخت زندگی، به‌عنوان نمادهای جاودانگی در متون زرتشتی، نشان‌دهنده پیوند نزدیک بین طبیعت و انسان در مسیر دستیابی به حیات جاودانه هستند. در بندهش آمده است که درخت زندگی، که در میان دریاچه فراخکرت قرار دارد، تمامی بیماری‌ها را شفا می‌دهد و زندگی جاودانه را به انسان‌ها اعطا می‌کند (بندهش، فصل ۷، بند ۱۲) (Bahar, 2013). نوشیدنی مقدس "هوم" نیز در دین زرتشتی به‌عنوان نماد جاودانگی روح معرفی شده است. بر اساس زرتشت‌نامه، گشتاسپ پس از نوشیدن شیر جاودانگی که توسط زرتشت تقدیم شده بود، به مقام جاودانگی روحانی دست یافت. این نمادگرایی، ارتباط نزدیک میان تقدس عناصر طبیعی و مفهوم جاودانگی در دین زرتشتی را به‌وضوح نشان می‌دهد (زرتشت‌نامه، ص ۷۷) (Dustkhah, 1991). رستاخیز، فرشگرد، و جاودانگی روح سه محور اساسی در الهیات زرتشتی هستند که به‌طور گسترده در متون پهلوی و اوستا تبیین شده‌اند. این مفاهیم با تأکید بر پیوند انسان با اهورامزدا و مشارکت در بازسازی کیهانی، مفهوم جاودانگی را از سطح فردی به یک آرمان کیهانی ارتقا داده‌اند. همچنین، نقش عناصر طبیعی در دستیابی به جاودانگی، نشان‌دهنده دیدگاه جامع زرتشتیان در خصوص ارتباط انسان، طبیعت، و معنویت است. این آموزه‌ها نه‌تنها ریشه‌های دینی، بلکه ابعاد فلسفی و اخلاقی عمیقی دارند که جایگاه بی‌بدیلی به دین زرتشتی در تاریخ ادیان می‌بخشد.

بحث و بررسی

۱- جاودانگی در متون پهلوی

۱-۱- دینکرد

دینکرد به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین متون پهلوی، مفهوم جاودانگی را در دو سطح روحانی و جسمانی مورد بررسی قرار داده است. در این متن، جاودانگی با اصول بنیادین دین زرتشتی مانند پندار نیک، گفتار نیک، و کردار نیک پیوند خورده و نتیجه‌ای از هماهنگی انسان با نظم کیهانی (اشا) معرفی شده است. دینکرد تأکید دارد که جاودانگی روحانی از طریق ارتباط با اهورامزدا و پیروی از آموزه‌های الهی به دست می‌آید. همچنین، جاودانگی جسمانی به فرایند رستاخیز و فرشگرد مرتبط است، جایی که جهان به حالت نخستین خود بازمی‌گردد و انسان‌ها در این بازسازی مشارکت می‌کنند (دینکرد، جلد ۳، ص ۴۵) (Nazari Farsani, 2018). یکی از نکات برجسته در دینکرد، اشاره به نقش

پهلوانان جاودانه‌ای مانند پشوتن است. این شخصیت به‌عنوان یکی از یاران سوشیانس در فرایند بازسازی کیهانی معرفی شده و نمادی از انسان‌هایی است که به سبب پاکی و ارتباط قوی با اهورامزدا، جاودانه شده‌اند. این دیدگاه نشان‌دهنده تأثیر اخلاق و ایمان بر تحقق جاودانگی در نظام فکری زرتشتی است (دینکرد، جلد ۹، ص ۸۳) (Nazari Farsani, 2018; Rezaei, 2014).

۱-۲- بندهش

در بندهش، مفهوم جاودانگی به ارتباط انسان با طبیعت و نقش عناصر طبیعی در حفظ نظم کیهانی گره خورده است. این متن، درخت زندگی را که در دریاچه فراخکرت قرار دارد، به‌عنوان یکی از منابع جاودانگی معرفی کرده است. این درخت، علاوه بر این که شفا بخش همه بیماری‌هاست، نمادی از پیوند انسان و طبیعت در فرآیند جاودانگی محسوب می‌شود. همچنین، بندهش به ارتباط میان آب حیات و بازسازی کیهانی اشاره می‌کند. این دو عنصر، نمایانگر ابزارهایی هستند که جهان از طریق آن‌ها به نظم نخستین خود بازمی‌گردد (بندهش، فصل ۷، بند ۱۲) (Nazari Farsani, 2018). بندهش همچنین تأکید دارد که پهلوانان جاودانه، از جمله کیخسرو و پشوتن، در این فرآیند نقش کلیدی دارند. کیخسرو به‌عنوان نمادی از عدالت و ارتباط با اهورامزدا معرفی شده است که با رهایی از مرگ جسمانی، جاودانگی را به‌عنوان یک الگوی الهی برای دیگران به نمایش می‌گذارد (بندهش، فصل ۲۷، بند ۴) (Bahar, 2013).

۱-۳- مینوی خرد

مینوی خرد جاودانگی را به‌عنوان مرحله‌ای از تکامل روحانی توصیف کرده است که در آن انسان نیکوکار پس از مرگ به سرای روشنی می‌پیوندد و در کنار اهورامزدا زندگی جاودانه می‌یابد. این متن تأکید می‌کند که جاودانگی نه تنها هدفی فردی، بلکه بخشی از یک فرایند کیهانی است که با کمک نیروهای الهی، از جمله امشاسپندان، محقق می‌شود. در مینوی خرد، انسان‌هایی که در طول زندگی خود از اصول نیک پیروی می‌کنند، به جاودانگی روحانی دست می‌یابند و در سرنوشت نهایی جهان مشارکت دارند (مینوی خرد، فصل ۶۲، بند ۹) (Farahvashi, 2011).

۲- نقش پهلوانان جاودانه در متون پهلوی

پهلوانانی مانند کیخسرو، گرشاسپ، و پشوتن در متون پهلوی نمادهایی از انسان‌هایی هستند که با کمک اخلاق، ایمان، و ارتباط نزدیک با نیروهای الهی، از مرگ جسمانی رهایی یافته و جاودانه شده‌اند. کیخسرو، به‌طور ویژه، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین شخصیت‌های جاودان معرفی شده است که پس از انجام وظایف خود در زمین، به جهان مینوی می‌پیوندد. این روایت‌ها در دینکرد و بندهش بازتاب یافته و نقش این شخصیت‌ها را در بازسازی کیهانی برجسته کرده است (دینکرد، جلد ۹، ص ۸۳؛ بندهش، فصل ۲۷، بند ۴) (Dustkhah, 1991).

۳- نمادهای طبیعی در جاودانگی پهلوی

عناصر طبیعی مانند آب حیات، درخت زندگی، و نوشیدنی مقدس در متون پهلوی به‌عنوان ابزارهای دست‌یابی به جاودانگی معرفی شده‌اند. برای مثال، درخت زندگی در بندهش، نمادی از حیات جاودانه و بازگشت به نظم نخستین است. این درخت در میان دریاچه فراخکرت قرار دارد و با میوه‌های خود جاودانگی را به انسان‌ها اعطا می‌کند (بندهش، فصل ۷، بند ۱۲). نوشیدنی مقدس "هوم" نیز در متون زرتشتی به‌عنوان عنصری نمادین برای جاودانگی مطرح شده است. در زرتشت‌نامه، اشاره شده است که گشتاسپ، به درخواست زرتشت، از این نوشیدنی بهره برد و به جاودانگی روحانی دست یافت. این روایت‌ها نقش عناصر طبیعی در تقویت پیوند انسان با نیروهای الهی را برجسته می‌کند (زرتشت‌نامه، ص ۷۷) (Dustkhah, 1991).

۴- جاودانگی و ارتباط با فرشگرد

جاودانگی در متون پهلوی به عنوان بخشی از فرایند بازسازی کیهانی (فرشگرد) مطرح شده است. در این فرایند، جهان از تأثیرات اهریمنی پاک شده و تمامی موجودات به حالت اولیه و بی‌آلایش خود بازمی‌گردند. متون دینکرد و بندهش تأکید دارند که فرشگرد با ظهور سوشیانس و یاران او، از جمله پهلوانان جاودانه، آغاز می‌شود و این شخصیت‌ها نقش کلیدی در برقراری نظم کیهانی دارند (دینکرد، جلد ۹، ص ۸۳؛ بندهش، فصل ۱۸، بند ۹) (Bahar, 2013; Nazari Farsani, 2018). متون پهلوی مانند دینکرد، بندهش، و مینوی خرد، جاودانگی را به عنوان یک اصل محوری در نظام فکری زرتشتی معرفی کرده‌اند. این متون با تبیین نقش انسان، پهلوانان جاودانه، و عناصر طبیعی، جاودانگی را نه تنها به عنوان یک هدف فردی، بلکه به عنوان بخشی از فرایند کلی بازسازی کیهانی (فرشگرد) مطرح می‌کنند. نقش نمادین طبیعت و پهلوانان در تبیین این مفهوم، نشان‌دهنده پیوند عمیق میان دین، اخلاق، و طبیعت در جهان‌بینی زرتشتی است.

۴- جاودانگی در الهیات زرتشتی

۴-۱- رستاخیز

رستاخیز، که یکی از اصول محوری الهیات زرتشتی است، نمایانگر بازگشت زندگی به جهان پس از مرگ و نابودی نیروهای اهریمنی است. این مفهوم به معنای قیام دوباره مردگان و بازگشت جهان به حالت اولیه و کامل خود است. در دین زرتشتی، رستاخیز به عنوان نتیجه نهایی مبارزه بین نیروهای اهورایی و اهریمنی معرفی شده است. در متون پهلوی مانند دینکرد، رستاخیز با ظهور سوشیانس، به عنوان منجی جهان، و پیروزی کامل اهورامزدا همراه است. سوشیانس به عنوان هدایتگر آفرینش، ارواح را به بدن‌های خود بازمی‌گرداند و انسان‌ها دوباره زنده می‌شوند (دینکرد، جلد ۳، ص ۴۵) (Azarfar, 2010). در بندهش نیز آمده است که در پایان جهان، ارواح نیکوکاران به بدن‌های خود بازمی‌گردند و در کنار سوشیانس در بازسازی کیهان مشارکت می‌کنند. این فرایند نه تنها نمادی از بازگشت به حیات است، بلکه تحقق نهایی عدالت الهی و نابودی نیروهای اهریمنی را نشان می‌دهد (بندهش، فصل ۳، بند ۱۰) (Bahar, 2013). رستاخیز در دین زرتشتی تأکیدی بر همبستگی روح و بدن دارد و بیان می‌کند که کردار نیک انسان‌ها در طول زندگی، نقشی تعیین‌کننده در جایگاه آن‌ها در سرای مینوی خواهد داشت.

۴-۲- فرشگرد: بازسازی کیهانی

فرشگرد یا نوسازی کیهانی، یکی دیگر از مفاهیم کلیدی در الهیات زرتشتی است که به بازگشت جهان به وضعیت پاک و بی‌آلایش اولیه اشاره دارد. در فرشگرد، تمامی عناصر جهان، از جمله انسان، گیاهان، و جانوران، به حالت نخستین خود بازمی‌گردند. در دین زرتشتی، این فرایند با ظهور سوشیانس و مشارکت امشاسپندان و جاودانانی مانند پشوتن و کیخسرو آغاز می‌شود. در متون پهلوی مانند دینکرد، آمده است که سوشیانس با کمک پهلوانان جاودانه، نظم الهی (اشا) را بر جهان حاکم می‌کند و نیروهای اهریمنی را به طور کامل از بین می‌برد (دینکرد، جلد ۹، ص ۸۳). بندهش نیز فرشگرد را به عنوان مرحله نهایی آفرینش معرفی می‌کند. در این مرحله، تمامی عناصر آلوده شده توسط اهریمن، از جمله آب، خاک، و گیاهان، دوباره به حالت اولیه خود بازمی‌گردند. این بازسازی کیهانی، نه تنها نشانه‌ای از پایان مبارزه خیر و شر است، بلکه نمادی از پیروزی نهایی اهورامزدا و تحقق وعده‌های الهی نیز به شمار می‌رود (بندهش، فصل ۱۸، بند ۹) (Bahar, 2013). کیخسرو دین مزدیسنان را می‌ستاید و گرشاسب توانای گرز به دست به استقبال ایشان می‌آید و بر در خانه آن جادوگر.

۴-۳- روح

جاودانگی روح در دین زرتشتی، یکی از بنیادی‌ترین آموزه‌هاست که بر بقای نفس پس از مرگ و پیوستن آن به سرای روشنی تأکید دارد. در این نظام فکری، روح انسان نیکوکار پس از مرگ به سرای مینوی می‌رود و در کنار اهورامزدا زندگی جاودانه پیدا می‌کند. این موضوع در متون مختلف زرتشتی، از جمله مینوی خرد، تبیین شده است. در این متن آمده است که انسان خردمند، با پیروی از اصول نیک و دوری از اهریمنی، به جاودانگی روح دست می‌یابد (مینوی خرد، فصل ۶۲، بند ۹) (Farahvashi, 2011). در دینکرد، مفهوم جاودانگی روح به صورت

دقیق‌تری بررسی شده است. این متن اشاره می‌کند که جاودانگی تنها از طریق ایمان به اهورامزدا و پیروی از آموزه‌های او، از جمله پندار نیک، گفتار نیک، و کردار نیک، ممکن است. این اصول اخلاقی، راهنمایی برای انسان‌ها در رسیدن به کمال معنوی و جاودانگی در سرای روشنی است (دینکرد، جلد ۶، ص ۹۲) (Nazari Farsani, 2018).

۴-۴- عناصر طبیعی

در الهیات زرتشتی، عناصر طبیعی نقشی نمادین در دستیابی به جاودانگی ایفا می‌کنند. برای مثال، آب حیات و درخت زندگی، به‌عنوان نمادهای جاودانگی در متون زرتشتی، نشان‌دهنده پیوند نزدیک بین طبیعت و انسان در مسیر دستیابی به حیات جاودانه هستند. در بندهش آمده است که درخت زندگی، که در میان دریاچه فراخکرت قرار دارد، تمامی بیماری‌ها را شفا می‌دهد و زندگی جاودانه را به انسان‌ها اعطا می‌کند (بندهش، فصل ۷، بند ۱۲) (Bahar, 2013). نوشیدنی مقدس "هوم" نیز در دین زرتشتی به‌عنوان نماد جاودانگی روح معرفی شده است. بر اساس زرتشت‌نامه، گشتاسپ پس از نوشیدن شیر جاودانگی که توسط زرتشت تقدیم شده بود، به مقام جاودانگی روحانی دست یافت. این نمادگرایی، ارتباط نزدیک میان تقدس عناصر طبیعی و مفهوم جاودانگی در دین زرتشتی را به‌وضوح نشان می‌دهد (زرتشت‌نامه، ص ۷۷) (Dustkhah, 1991). رستاخیز، فرشگرد، و جاودانگی روح سه محور اساسی در الهیات زرتشتی هستند که به‌طور گسترده در متون پهلوی و اوستا تبیین شده‌اند. این مفاهیم با تأکید بر پیوند انسان با اهورامزدا و مشارکت در بازسازی کیهانی، مفهوم جاودانگی را از سطح فردی به یک آرمان کیهانی ارتقا داده‌اند. همچنین، نقش عناصر طبیعی در دستیابی به جاودانگی، نشان‌دهنده دیدگاه جامع زرتشتیان در خصوص ارتباط انسان، طبیعت، و معنویت است. این آموزه‌ها نه‌تنها ریشه‌های دینی، بلکه ابعاد فلسفی و اخلاقی عمیقی دارند که جایگاه بی‌بدیلی به دین زرتشتی در تاریخ ادیان می‌بخشد.

۵- مقایسه مفهوم جاودانگی در متون پهلوی و سایر فرهنگ‌ها

جاودانگی، به‌عنوان یکی از اساسی‌ترین مفاهیم انسانی، همواره در ادیان و اساطیر مختلف جایگاه ویژه‌ای داشته است. در متون پهلوی، جاودانگی به‌عنوان بخشی از نظم کیهانی (اشا) و هدف نهایی زندگی انسان توصیف شده است، در حالی که در سایر فرهنگ‌ها، این مفهوم غالباً به صورت فردی و مادی مطرح شده است. یکی از برجسته‌ترین روایت‌های مرتبط با جاودانگی، اسطوره گیلگمش از تمدن بین‌النهرین است که بازتاب‌دهنده تلاش فردی برای غلبه بر مرگ است. این مقاله به مقایسه تطبیقی مفهوم جاودانگی در متون پهلوی با اسطوره گیلگمش و دیگر فرهنگ‌ها پرداخته و به بررسی تفاوت‌ها و شباهت‌های این دو دیدگاه می‌پردازد. در متون پهلوی، جاودانگی به‌طور سیستماتیک در قالب دو جنبه روحانی و جسمانی شرح داده شده است. این متون، مانند دینکرد، بندهش، و مینوی خرد، جاودانگی را به‌عنوان هدفی جهانی و کیهانی معرفی می‌کنند که نه تنها در سطح فردی، بلکه در بازسازی کل جهان نقش دارد. دینکرد، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین متون پهلوی، جاودانگی را با آموزه‌های رستاخیز و فرشگرد پیوند می‌دهد. این متن بر نقش پهلوانانی چون پشوتن در فرایند بازسازی کیهانی تأکید می‌کند و بیان می‌دارد که جاودانگی تنها در هماهنگی با اشا و پیروی از اصول نیک اهورامزدا ممکن است (دینکرد، جلد ۳، ص ۴۵) (Azarfar, 2010). در بندهش، جاودانگی از طریق عناصر طبیعی مانند درخت زندگی و آب حیات تبیین شده است. درخت زندگی، که در دریاچه فراخکرت قرار دارد، منبع اصلی جاودانگی است و علاوه بر نقش شفابخشی، به‌عنوان نمادی از بازگشت به نظم اولیه معرفی می‌شود (بندهش، فصل ۷، بند ۱۲) (Bahar, 2013). مینوی خرد جاودانگی را به‌عنوان مرحله‌ای از کمال معنوی توصیف کرده و تأکید می‌کند که انسان نیکوکار، پس از مرگ، به سرای روشنی وارد شده و به اهورامزدا می‌پیوندد. این متن جاودانگی را نه فقط هدفی فردی، بلکه بخشی از فرایند کیهانی بازسازی جهان می‌داند (مینوی خرد، فصل ۶۲، بند ۹) (Farahvashi, 2011).

۶- جاودانگی در اسطوره گیلگمش

یکی از کهن‌ترین و شناخته‌شده‌ترین روایت‌ها درباره جاودانگی، اسطوره گیلگمش است. در این اسطوره، جاودانگی به صورت هدفی فردی و مادی تعریف شده است که شخصیت اصلی، گیلگمش، پس از مرگ دوستش انکیدو، به دنبال آن می‌رود (لوح ۱۱، سطر ۱۴۰-۱۶۰) (Fouladvand, 2001). او در این مسیر با چالش‌های فراوان روبه‌رو شده و در نهایت درمی‌یابد که جاودانگی تنها برای خدایان دست‌یافتنی است. گیاه زندگی، به عنوان نماد جاودانگی، در پایان سفر او توسط ماری دزدیده می‌شود (Fouladvand, 2001). اسطوره گیلگمش، یکی از کهن‌ترین متون تمدن بین‌النهرین، مفهوم جاودانگی را در چارچوبی کاملاً متفاوت مطرح می‌کند. گیلگمش، پادشاه اوروک، پس از مواجهه با مرگ دوستش انکیدو، به دنبال دستیابی به جاودانگی سفر می‌کند. در این روایت، جاودانگی به صورت دستیابی به گیاه زندگی که در اعماق دریا قرار دارد، نمادپردازی شده است. با این حال، تلاش گیلگمش در نهایت بی‌ثمر می‌ماند؛ گیاه زندگی توسط ماری ربوده می‌شود و او با این حقیقت روبه‌رو می‌شود که جاودانگی تنها برای خدایان دست‌یافتنی است. در مقابل، متون پهلوی جاودانگی را نه تنها در چارچوب فردی، بلکه به عنوان بخشی از نظم کیهانی توصیف می‌کنند. در این دیدگاه، انسان با کردار نیک و هماهنگی با اشا می‌تواند به جاودانگی روحانی و جسمانی دست یابد (بندش، فصل ۷، بند ۱۲) (Bahar, 2013). برخلاف گیلگمش که تلاش فردی‌اش برای جاودانگی ناکام می‌ماند، در متون پهلوی، جاودانگی در چارچوب یک مسئولیت جمعی و اخلاقی ممکن است (دینکرد، جلد ۶، ص ۹۲) (Nazari Farsani, 2018). همچنین، استفاده از نمادهای طبیعی در هر دو فرهنگ جالب توجه است. آب حیات و درخت زندگی در متون پهلوی (بندش، فصل ۱۸، بند ۹) (Bahar, 2013) و گیاه زندگی در اسطوره گیلگمش هر دو به عنوان نمادهای جاودانگی مطرح شده‌اند. با این حال، درخت زندگی در متون پهلوی بخشی از نظم کیهانی است که هیچ‌گاه نابود نمی‌شود، در حالی که گیاه زندگی در گیلگمش، از دسترس انسان خارج است.

۷- نگاه فلسفی به جاودانگی

در متون پهلوی، جاودانگی به عنوان بخشی از نظم الهی و هدفی کیهانی معرفی می‌شود. این مفهوم از طریق فرایند فرشگرد، که به بازگشت جهان به حالت نخستین اشاره دارد، تحقق می‌یابد. پهلوانان جاودانه مانند کیخسرو و پشوتن در این بازسازی نقش کلیدی دارند و نمادهایی از مقاومت در برابر نیروهای اهریمنی هستند. در مقابل، اسطوره گیلگمش جاودانگی را به عنوان هدفی فردی و مادی معرفی می‌کند. گیلگمش، با وجود تلاش‌هایش، در نهایت درمی‌یابد که جاودانگی برای انسان ممکن نیست و تنها خدایان می‌توانند به آن دست یابند. این تفاوت نشان می‌دهد که در متون پهلوی، جاودانگی با مسئولیت اجتماعی و کیهانی گره خورده است، در حالی که در گیلگمش این مفهوم بیشتر به فردگرایی محدود می‌شود.

۸- عناصر نمادین

در هر دو نظام فکری، عناصر طبیعی نقشی کلیدی در مفهوم جاودانگی ایفا می‌کنند:

- آب حیات: در متون پهلوی، آب حیات به عنوان نماد زندگی جاودانه و بخشی از فرایند فرشگرد معرفی شده است. در اسطوره گیلگمش نیز آب نقش مهمی در حفاظت از گیاه زندگی دارد
- مار: در گیلگمش، مار نمادی از نیروهای نابودگر است که گیاه زندگی را از گیلگمش می‌رباید. این عنصر در فرهنگ ایرانی نیز با مفهوم چرخه حیات و مرگ مرتبط است
- گیاه زندگی: درخت گئوکرن در متون پهلوی و گیاه زندگی در گیلگمش هر دو نمادهای جاودانگی هستند. درخت گئوکرن، برخلاف گیاه زندگی در گیلگمش، بخشی از نظم کیهانی است و نابود نمی‌شود.

در متون پهلوی، انسان نقش فعالی در دستیابی به جاودانگی دارد. کردار نیک و هماهنگی با اشا، پیش شرطهای جاودانگی روحانی و جسمانی هستند. در مقابل، در گیلگمش، جاودانگی به عنوان هدفی خارج از دسترس انسان معرفی شده و تلاش برای دستیابی به آن غالباً بی‌ثمر است.

۹- جاودانگی در دیگر فرهنگ‌ها

جاودانگی نه تنها در فرهنگ‌های ایرانی و بین‌النهرین، بلکه در تمدن‌های دیگر نیز جایگاهی برجسته دارد:

مصر باستان

کتاب مردگان مصری، راهنمای دستیابی به زندگی ابدی از طریق مناسک خاص است. در این فرهنگ، جاودانگی به زندگی پس از مرگ و اتحاد با ایزدان مربوط می‌شود. در مصر باستان، جاودانگی در قالب زندگی پس از مرگ و اتحاد با ایزدان مفهوم‌سازی شده است. کتاب مردگان، یکی از مهم‌ترین متون مصر باستان، راهنمایی‌هایی برای گذر از موانع جهان پس از مرگ ارائه می‌دهد تا فرد بتواند به زندگی ابدی دست یابد (Ashrafi, 2001). این متون تأکید می‌کنند که جاودانگی به اعمال فرد در زندگی وابسته است؛ روح باید با انجام آیین‌ها و مناسک خاصی، شایستگی ورود به زندگی ابدی را به دست آورد. در متون پهلوی، جاودانگی نیز ارتباط نزدیکی با اخلاق و کردار نیک دارد، اما برخلاف مصر باستان، بر اهمیت تعامل انسان با طبیعت و مسئولیت او در برابر نظم کیهانی تأکید بیشتری شده است (مینوی خرد، فصل ۶۲، بند ۹) (Farahvashi, 2011). علاوه بر این، در متون پهلوی، جاودانگی نه تنها هدفی فردی بلکه بخشی از فرایند بازسازی کیهانی (فرشگرد) است که در آن تمامی موجودات در هماهنگی کامل قرار می‌گیرند (دینکرد، جلد ۹، ص ۸۳) (Azarfar, 2010). نمادهای طبیعی نیز در هر دو فرهنگ برجسته‌اند. برای مثال، آب حیات در متون پهلوی و نیل در مصر، نقش اساسی در زندگی و بازآفرینی دارند. هر دو نماد، نشان‌دهنده ارتباط عمیق میان طبیعت و جاودانگی هستند.

یونان باستان

در اساطیر یونانی، جاودانگی غالباً در قالب تلاش انسان برای غلبه بر مرگ و دستیابی به زندگی ابدی بیان شده است. در داستان اودیسه، تلاش انسان برای بازگشت به خانه و فرار از مرگ برجسته است. با این حال، جاودانگی در اساطیر یونان بیشتر برای خدایان دست‌یافتنی است و انسان‌ها معمولاً در مواجهه با مرگ تسلیم می‌شوند (Malekian, 2009). اسطوره‌هایی مانند اودیسه، تلاش انسان برای دستیابی به جاودانگی و غلبه بر مرگ را نشان می‌دهد. این روایت‌ها اغلب تأکید دارند که جاودانگی برای انسان محدود است. مطالعه تطبیقی میان متون پهلوی و اسطوره گیلگمش نشان می‌دهد که جاودانگی در هر دو فرهنگ به عنوان پاسخی به ترس انسان از مرگ مطرح شده است. با این حال، دیدگاه‌های این دو فرهنگ نسبت به دستیابی به جاودانگی کاملاً متفاوت است. متون پهلوی جاودانگی را بخشی از یک هدف کیهانی و هماهنگ با نظم الهی معرفی می‌کنند، در حالی که اسطوره گیلگمش جاودانگی را به عنوان یک هدف فردی و مادی مطرح می‌کند که برای انسان قابل دستیابی نیست. این تفاوت‌ها منعکس‌کننده جهان‌بینی‌های مختلف فرهنگی و دینی است. در متون پهلوی، جاودانگی به اخلاق، مسئولیت اجتماعی، و هماهنگی با نیروهای الهی وابسته است، در حالی که در گیلگمش، جاودانگی به عنوان یک آرزوی دست‌نیافتنی باقی می‌ماند. بررسی تطبیقی این دو دیدگاه، نه تنها به درک بهتر از باورهای باستانی کمک می‌کند، بلکه اهمیت فرهنگی و اجتماعی این مفاهیم را در تاریخ تفکر بشری برجسته می‌سازد. در مقابل، متون پهلوی جاودانگی را در دسترس انسان‌هایی قرار می‌دهند که از اصول اخلاقی پیروی می‌کنند و با نظم کیهانی هماهنگ هستند (مینوی خرد، فصل ۶۲، بند ۷). علاوه بر این، در متون پهلوی، پهلوانان جاودانه‌ای مانند کیخسرو و پشوتن به عنوان نمادهای انسانی معرفی شده‌اند که با کردار نیک و ارتباط نزدیک با نیروهای الهی، از مرگ جسمانی رهایی یافته‌اند (بندش، فصل ۲۷، بند

۴)(Bahar, 2013). این نگاه، جایگاه انسان در متون پهلوی را فراتر از محدودیت‌های مرگ جسمانی قرار می‌دهد. با وجود تفاوت‌های بنیادین، شباهت‌هایی نیز میان متون پهلوی و سایر فرهنگ‌ها وجود دارد:

ارتباط جاودانگی با اخلاق و کردار نیک: در تمامی این فرهنگ‌ها، جاودانگی به نوعی با اخلاق و رفتار انسانی گره خورده است. در متون پهلوی، کردار نیک انسان نه تنها برای جاودانگی فردی، بلکه برای بازسازی کیهانی اهمیت دارد (دینکرد، جلد ۶، ص ۹۲) (Azarfar, 2010). در مصر باستان نیز اخلاق و آیین‌های خاص نقش کلیدی در دستیابی به زندگی ابدی دارند (Ashrafi, 2001). نمادهایی مانند درخت زندگی و آب حیات در متون پهلوی و گیه زندگی در گیلگمش، به عنوان ابزارهایی برای بیان مفهوم جاودانگی مطرح شده‌اند. جاودانگی به عنوان هدف انسانی: در اسطوره گیلگمش و اساطیر یونانی، تلاش برای دستیابی به جاودانگی بازتاب‌دهنده آرزوی انسان برای غلبه بر مرگ است. این موضوع، اگرچه در متون پهلوی نیز دیده می‌شود، اما در چارچوبی اجتماعی و کیهانی قرار می‌گیرد که مسئولیت انسان در قبال جهان را برجسته می‌کند. مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد که جاودانگی در متون پهلوی برخلاف سایر فرهنگ‌ها، بخشی از یک فرآیند جمعی و کیهانی است که در هماهنگی انسان با طبیعت و نظم الهی تحقق می‌یابد. این مفهوم، نه تنها به عنوان آرزوی فردی بلکه به عنوان بخشی از مسئولیت انسان در قبال جهان مطرح شده است. در مقابل، در سایر فرهنگ‌ها، جاودانگی بیشتر به صورت فردی و محدود به مناسک خاص یا تلاش‌های فردی نمایان شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که جاودانگی در متون پهلوی، به ویژه در دینکرد، بندهش، و مینوی خرد، نه به عنوان یک هدف صرفاً فردی، بلکه در چارچوبی جامع‌تر و کیهانی ارائه شده است. در این متون، جاودانگی به دو بخش روحانی و جسمانی تقسیم می‌شود. جاودانگی روحانی به سرنوشت نفس انسان پس از مرگ اشاره دارد که در صورت پیروی از اصول اهورایی، به سرای روشنی خواهد پیوست (دینکرد، جلد ۳، ص ۴۵) (Azarfar, 2010). این نگاه، جاودانگی را به مثابه پاداشی برای نیکوکاری و سازگاری با نظم کیهانی (اشا) در نظر می‌گیرد. از سوی دیگر، جاودانگی جسمانی با مفاهیمی همچون فرسگرد و رستاخیز ارتباط مستقیم دارد. در بندهش، این موضوع از طریق مشارکت پهلوانان جاودانه و نیروهای طبیعی در بازسازی جهان تبیین شده است. این دوگانگی نشان می‌دهد که جاودانگی در نظام فکری زرتشتی، ترکیبی از اصول اخلاقی و کیهانی است که تنها در تعامل میان انسان، طبیعت، و نیروهای الهی ممکن می‌شود.

۱۰- پیوند جاودانگی با نظم کیهانی

یکی از ویژگی‌های برجسته مفهوم جاودانگی در متون پهلوی، پیوند آن با نظم کیهانی است. اشا، به عنوان اصل حاکم بر جهان، محور اصلی نظام زرتشتی است و تمامی جنبه‌های حیات، از جمله جاودانگی، به این نظم وابسته‌اند. در دینکرد، تأکید شده است که کردار نیک انسان‌ها نه تنها موجب جاودانگی فردی می‌شود، بلکه در بازگشت جهان به حالت نخستین و بی‌آلایش نیز نقش اساسی دارد (دینکرد، جلد ۹، ص ۸۳) (Azarfar, 2010). این دیدگاه، جاودانگی را از سطح یک آرزوی فردی به سطحی متعالی‌تر و جمعی‌تر ارتقا داده و آن را بخشی از یک فرآیند جهانی می‌داند. در این چارچوب، هر عمل انسانی نه تنها بر سرنوشت فرد، بلکه بر کل جهان تأثیر می‌گذارد. این تفسیر، نمایانگر یک جهان‌بینی کل‌نگرانه است که در آن انسان، به عنوان بخشی از یک کلیت بزرگ‌تر، در قبال جهان مسئولیت دارد. یکی دیگر از ابعاد مهم مفهوم جاودانگی در متون پهلوی، استفاده گسترده از نمادها و عناصر طبیعی برای توضیح این مفهوم است. درخت گئوکر، آب حیات، و نوشیدنی مقدس هوم از جمله این نمادها هستند که هر کدام نقش خاصی در ارائه ایده جاودانگی ایفا می‌کنند.

۱۰-۱- درخت گئوکر

در بندهش، درخت زندگی به عنوان منبع جاودانگی و شفابخشی معرفی شده است. این درخت که در دریاچه فراخکرت قرار دارد، نمایانگر ارتباط نزدیک میان طبیعت و جاودانگی در نظام فکری زرتشتی است. این نمادگرایی، نه تنها اهمیت طبیعت در تحقق جاودانگی را برجسته می‌کند، بلکه نشان‌دهنده تعامل متقابل میان انسان و طبیعت است.

۱۰-۲- آب حیات

در متون پهلوی، آب حیات به عنوان نمادی از جاودانگی مطرح شده است که در فرایند فرسگرد نقشی کلیدی دارد. این عنصر طبیعی، همانند درخت زندگی، نشان دهنده ارزش بالای طبیعت در بازسازی کیهانی و تحقق نظم الهی است.

۱۰-۳- نوشیدنی مقدس هوم

در زرتشت نامه و دینکرد، هوم به عنوان عنصری که جاودانگی را به انسان اعطا می کند، توصیف شده است. این نماد، نشان دهنده پیوند جاودانگی با مناسک دینی و ارزش های زرتشتی است. این نمادها، مفاهیم پیچیده ای همچون جاودانگی، نظم، و بازسازی کیهانی را در قالب عناصر ملموس و طبیعی برای مخاطب قابل درک تر می سازند و نشان دهنده جایگاه بالای طبیعت در جهان بینی زرتشتی هستند.

مطالعه تطبیقی مفهوم جاودانگی در متون پهلوی و اسطوره گیلگمش، تفاوت های اساسی در دیدگاه این دو فرهنگ را نشان می دهد. در متون پهلوی، جاودانگی بخشی از یک آرمان کیهانی است که در تعامل با اشا و از طریق همکاری میان انسان، نیروهای الهی، و طبیعت محقق می شود. این دیدگاه، جاودانگی را به عنوان نتیجه هماهنگی و مشارکت در نظم کیهانی معرفی می کند. در مقابل، اسطوره گیلگمش، جاودانگی را به عنوان یک هدف فردی و مادی معرفی می کند. تلاش گیلگمش برای یافتن گیاه زندگی و شکست او در این مسیر، نشان دهنده عدم امکان دستیابی انسان به جاودانگی است. این تفاوت، بازتاب دهنده دیدگاه های متفاوت فرهنگی و دینی درباره حیات و مرگ است: در فرهنگ زرتشتی، جاودانگی با معنویت و مسئولیت اجتماعی پیوند دارد، در حالی که در گیلگمش، به عنوان آرزویی غیرقابل دستیابی باقی می ماند. مقایسه مفهوم جاودانگی در متون پهلوی با سایر فرهنگ ها نیز تفاوت های جالبی را نشان می دهد. در مصر باستان، جاودانگی بیشتر به زندگی پس از مرگ و اتحاد با ایزدان مرتبط است. مناسک تدفین و راهنمایی های کتاب مردگان، روش هایی را برای دستیابی به جاودانگی ارائه می دهند. این نگاه، مشابهتی با متون پهلوی دارد، چراکه هر دو به اهمیت اخلاق و رفتار انسانی برای دستیابی به جاودانگی تأکید دارند. در اساطیر یونانی نیز جاودانگی موضوعی تکرار شونده است. داستان هایی مانند اودیسه، تلاش انسان برای غلبه بر مرگ و دستیابی به حیات ابدی را نشان می دهد. با این حال، این روایت ها بیشتر بر فردگرایی تأکید دارند و دسترسی به جاودانگی برای انسان بسیار محدود است، همان طور که در گیلگمش نیز دیده می شود.

جاودانگی در متون پهلوی، فراتر از یک آرزوی فردی، به عنوان بخشی از مسئولیت انسانی در قبال جهان و مشارکت در نظم الهی مطرح شده است. این مفهوم، برخلاف دیدگاه های محدود به فردگرایی در سایر فرهنگ ها، در چارچوبی کل نگرانه و کیهانی قرار می گیرد. استدلال اصلی پژوهش این است که جاودانگی در متون پهلوی، نمادی از ارتباط متقابل میان انسان، طبیعت، و نیروهای الهی است. این ارتباط، نه تنها نشان دهنده جایگاه برجسته انسان در جهان است، بلکه بر نقش اخلاق، مسئولیت پذیری، و هماهنگی با اشا تأکید دارد. از سوی دیگر، مطالعه تطبیقی نشان می دهد که در سایر فرهنگ ها، جاودانگی بیشتر به صورت فردی و مادی مطرح شده است و اهمیت کمتری به مشارکت اجتماعی و کیهانی داده شده است. تحلیل پژوهش نشان می دهد که جاودانگی در متون پهلوی به عنوان یک اصل کیهانی و اجتماعی با نقش محوری انسان در بازسازی جهان تعریف شده است. استفاده از نمادهای طبیعی، پیوند میان انسان و نظم کیهانی، و ارتباط جاودانگی با اخلاق، این مفهوم را به یکی از مفاهیم برجسته در دین زرتشتی تبدیل کرده است. تطبیق این دیدگاه با سایر فرهنگ ها، تفاوت های اساسی در نگاه به جاودانگی و نقش انسان در جهان را برجسته می کند و نشان دهنده جایگاه بی بدیل این مفهوم در نظام فکری زرتشتی است.

نتیجه گیری

مفهوم جاودانگی یکی از دغدغه‌های بنیادین انسان در طول تاریخ است که در فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلف به شکلی متفاوت تبیین شده است. در متون پهلوی، جاودانگی نه به‌عنوان یک آرزوی فردی و مادی، بلکه به‌صورت هدفی کیهانی و الهی مطرح شده است که از طریق هماهنگی انسان با نظم کیهانی (اشا) محقق می‌شود. این دیدگاه تفاوتی بنیادین با روایاتی نظیر اسطوره گیلگمش دارد که در آن جاودانگی بیشتر به‌عنوان هدفی مادی و فردی بازنمایی شده و دست‌نیافتنی است. در الهیات زرتشتی، جاودانگی به دو بعد روحانی و جسمانی تقسیم شده است. جاودانگی روحانی به بقای نفس پس از مرگ و پیوستن به سرای روشنی اشاره دارد، در حالی که جاودانگی جسمانی با مفاهیمی چون رستاخیز و فرشگرد مرتبط است. این مفهوم از طریق اصول اخلاقی سه‌گانه زرتشتی (پندار نیک، گفتار نیک، کردار نیک) و عمل به آموزه‌های دینی قابل دستیابی است. الهیات زرتشتی با تکیه بر آموزه‌هایی همچون نظم کیهانی (اشا)، فرشگرد و رستاخیز، جاودانگی را از سطح فردی به سطحی کیهانی و فلسفی ارتقا داده است. در این نظام فکری، جاودانگی نه تنها یک هدف فردی بلکه بخشی از بازسازی کلی جهان است که همه عناصر طبیعت، نیروهای الهی، و انسان در آن نقش دارند. متون پهلوی مانند دینکرد، بندهش، و مینوی خرد، بازتاب‌دهنده این دیدگاه جامع هستند. در این متون، جاودانگی به‌عنوان مرحله‌ای از کمال انسان و بخشی از فرآیند بازسازی کیهانی مطرح شده است. همچنین، عناصر طبیعی مانند درخت زندگی و آب حیات، نمادهایی برای جاودانگی در این متون هستند که نقش انسان در هماهنگی با طبیعت و اشا را برجسته می‌کنند. جاودانگی در متون پهلوی برخلاف اسطوره گیلگمش، نمادی از هماهنگی انسان با جهان و اخلاقیات است. در گیلگمش، جاودانگی به‌عنوان آرزویی فردی و مادی تعریف شده که برای انسان دست‌نیافتنی است. در حالی که در الهیات زرتشتی، این مفهوم به ارتباط میان انسان، طبیعت و نیروهای الهی وابسته است. مطالعه تطبیقی میان این دو دیدگاه نشان می‌دهد که متون پهلوی جاودانگی را به‌عنوان هدفی الهی و اجتماعی مطرح کرده‌اند، در حالی که در سایر فرهنگ‌ها، این مفهوم اغلب به فردگرایی و تلاش برای فرار از مرگ محدود شده است. نمادهای طبیعی نظیر درخت زندگی، آب حیات، و نوشیدنی مقدس هوم در متون پهلوی نقش کلیدی در درک مفهوم جاودانگی دارند. این نمادها، ارتباط متقابل انسان با طبیعت و اهمیت آن در بازسازی کیهانی را برجسته می‌کنند. به طور کلی مفهوم جاودانگی در متون پهلوی نمایانگر دیدگاه کل‌نگرانه‌ای است که مسئولیت انسان در قبال نظم کیهانی را برجسته می‌کند. این نگاه، جاودانگی را به‌عنوان بخشی از تلاش جمعی برای بازگشت به خاستگاه نخستین معرفی کرده و آن را با اخلاقیات، مسئولیت اجتماعی، و هماهنگی با طبیعت گره زده است. بررسی تطبیقی این مفهوم با سایر فرهنگ‌ها نشان می‌دهد که الهیات زرتشتی، با تأکید بر مشارکت جمعی و نظم الهی، دیدگاهی منحصر به فرد و عمیق درباره جاودانگی ارائه داده است که همچنان الهام‌بخش مطالعات دینی و فلسفی معاصر است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Ashrafi, H. (2001). *The Egyptian Book of the Dead: A Study of Egyptian Beliefs About Death and Eternal Life*. Dot Publishing.
- Azarfar, J. (2010). *Denkard: Translation and Commentary*. Hermes Publications.
- Bahar, M. (2013). *Bundahishn: The Zoroastrian Book of Creation*. Toos Publications.
- Christensen, A. (2008). *The Kayanians*. Scientific and Cultural Publications.
- Dustkhah, J. (1991). *Pahlavi Texts: Selected Works*. Moin Publications.
- Farahvashi, B. (2011). *Minovi Khrad: A Study of Ancient Iranian Thought*. University of Tehran Publications.
- Fouladvand, A. (2001). *The Epic of Gilgamesh*. Kharazmi.
- Malekian, M. (2009). *Myths of the World*. Scientific and Cultural Publications.
- Nazari Farsani, M. (2018). *The Eighth Book of Denkard*. Farvabar Publications.
- Rezaei, M. (2014). *Denkard IV*. Scientific Publications.